

Wat ben je nou eigenlijk?

*Een onderzoek naar de heteroseksuele matrix
aan de hand van de documentaire Valentijn*

Margot Poels – S4383192

margot.poels@student.ru.nl

Begeleidend docent: Dr. Liedeke Plate

Bachelorscriptie Algemene Cultuurwetenschappen

15-06-2016

Radboud Universiteit Nijmegen

Inhoud

Hoofdstuk 1: Inleiding	3
1.1 Definiëring onderwerp & probleemstelling	3
1.2 Methode & theoretisch kader	4
1.3 Opbouw	5
1.4 Hij/zij?	5
Hoofdstuk 2: ‘De heteroseksuele matrix’	7
2.1 De heteroseksuele matrix & het abjecte lichaam	7
2.2 Hokjes	9
2.3 De werking van de heteroseksuele matrix	11
2.3.1 Sport & de heteroseksuele matrix	12
2.3.2. Ballet & de heteroseksuele matrix	12
2.3.3. Taal & de heteroseksuele matrix	13
2.4 Transseksualiteit & de heteroseksuele matrix	14
Hoofdstuk 3: Genderperformance	17
3.1 Gender als performativiteit?	17
3.2 Performativiteit & performances	17
Hoofdstuk 4: Besluit	21
Literatuurlijst	22

Hoofdstuk 1: Inleiding

‘Een kinderachtige uiting van bekrompen onverdraagzaamheid’.¹ Deze woorden uitte de Nederlandse eurocommissaris Frans Timmermans op zijn *Facebook* pagina als reactie op de nieuwe toiletwet in de Amerikaanse staat North Carolina. Eind maart jongstleden is in de zuidelijke Amerikaanse staat de zogenaamde toiletwet in werking getreden. Deze wet verbiedt transgenders (ik kom later terug op deze duiding) om een eigen keuze te maken in het bezoeken van het mannen- ofwel vrouwentoilet. Transgenders mogen volgens de wet alleen nog maar het toilet bezoeken naar het geslacht dat vermeld staat in hun geboortecertificaat. Niet alleen in Nederland was de ophef over deze wet groot, ook internationaal zorgde deze nieuwe wet voor veel weerstand. Zo annuleerde de Amerikaanse zanger Bruce Springsteen zijn concert in Greensboro (North Carolina) en lag countryzangeres Dolly Parton onder vuur voor het tegenovergestelde: ze liet haar concert gewoon doorgaan. De *Deutsche Bank* staakte haar uitbreidingsplannen in haar vestiging in Cary en ook *PayPal* besloot voorlopig geen nieuw kantoor te openen in de staat.² De internationale verontwaardiging over deze wet kan in een breder perspectief worden geplaatst, namelijk dat van de groeiende zichtbaarheid van transseksualiteit in de media en ook in de medische wereld. Zo zijn er de afgelopen jaren talloze programma’s op televisie verschenen over transseksualiteit. Voorbeelden hiervan zijn: *Hij is een Zij* (NPO), *Louisiana & Rosanna: Onze transgender Liefde* (TLC), *I am Jazz* (MTV), *I am Cate* (TLC) en *Becoming Us* (TLC). Één van de eerste in dit rijtje van voorbeelden is de documentaire *Valentijn* uit 2007 van Hetty Nietsch.

1.1 Definiëring onderwerp & probleemstelling

Valentijn staat centraal in deze bachelorscriptie. Deze documentaire, die ik voor het eerst te zien kreeg tijdens een college van Liedeke Plate in de cursus ‘Extreme Make-over’, die onderdeel uitmaakt van de minor genderstudies die ik in 2015 heb gevolgd, is tot stand gekomen tussen het jaar 1998 en 2007. Negen jaar lang werd Valentijn de Hingh (1990) gevolgd in haar transitie van man (jongen) tot vrouw (meisje). Filmmaakster Hetty Nietsch werd gegrepen door het toen achtjarige jongetje Valentijn dat graag met poppen speelde, lang haar wilde en graag jurken droeg. Vanaf dat moment besloot ze om het leven van de jonge Valentijn vast te leggen. Vanaf haar achtste tot haar zeventiende jaar werd Valentijn gevolgd door camera’s die van haar jeugd een documentaire maakten. Op het moment waarop de documentaire ten einde loopt heeft Valentijn nog geen geslachtsoperatie ondergaan, maar gaat dan wel al als meisje door het leven. Puberteitsremmers zijn de ontwikkeling tot een mannenlichaam tegengegaan. Twee jaar na het eindigen van de documentaire, in 2009, besloot Valentijn alsnog tot operatie en ze gaat nu officieel als vrouw door het leven. Ze heeft naam gemaakt in de modellenwereld en heeft

¹ Redactie *HLN* (09-04-2016).

² Voogt (05-05-2016).

literatuurwetenschappen en Frans gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam.³

De documentaire *Valentijn* vormt in deze bachelorscriptie een *casestudy* voor mijn analyse van de manier waarop de zogeheten heteroseksuele matrix heersende gendernormen bestendigt. De heteroseksuele matrix is een concept uit de genderstudies, geformuleerd door de Amerikaanse filosofe Judith Butler. Deze theorie zal een prominente plaats innemen in deze scriptie en zal in het volgende hoofdstuk nader gedefinieerd worden. Tijdens de cursus 'Cultuurtheorie', uit het eerste jaar van ACW, heb ik voor het eerst kennis gemaakt met Butlers theoretische concept van performativiteit. Na 'Cultuurtheorie' volgden er nog vele cursussen waar de theorieën van Butler aan bod kwamen, deze cursussen maakten voornamelijk deel uit van de twee minoren die ik heb gevolgd op het gebied van gender, namelijk de minor 'Gender in de westerse traditie' en de minor 'Genderstudies letteren'. Vooral de cursus 'Extreme Make-over' die ik afgelopen collegejaar gevolgd heb, is een belangrijke bron van inspiratie geweest voor het schrijven van deze scriptie. Deze cursus heeft me (nog) kritischer na laten denken over de maakbaarheid van de mens onder invloed van dominante normen en waarden.

De onderzoeksvraag die ik bij dit onderwerp gedefinieerd heb luidt als volgt: *Op welke wijze levert de documentaire Valentijn van Hetty Nietsch, over Valentijn de Hingh's transitieproces van een jongen naar een meisje, commentaar op de zogenoemde heteroseksuele matrix?*

1.2 Methode & theoretisch kader

Mijn onderzoeksmethode voor deze bachelorscriptie zal bestaan uit beeldanalyse en literatuuronderzoek. De beeldanalyse van de documentaire *Valentijn* zal ik toespitsen op de inhoudelijke aspecten van de documentaire. De bevindingen uit de beeldanalyse zal ik vervolgens verbinden aan de concepten uit de literatuur. Mijn literatuuronderzoek zal ik toespitsen op de theoretische concepten van de heteroseksuele matrix en genderperformativiteit, naar theorieën van Judith Butler. Naast de genoemde theorieën van Butler zal ik ook meer recentere theorieën over transseksualiteit en transgenderisme, waaronder ideeën van genderhistorica Geertje Mak waarmee ik in de cursussen 'Extreme Make-over' en 'Gendergeschiedenis' kennis heb gemaakt.

Naar de onderwerpen—(trans)seksualiteit, gendernormen en gender in algemene zin—uit deze bachelorscriptie is al veel wetenschappelijk onderzoek gedaan. In de literatuur bestaan er dan ook verschillende visies op en theorieën over deze onderwerpen. Het begrip 'gender' is een relatief nieuw begrip en vormt daarmee ook een jonge tak van wetenschap. Vanaf circa de jaren '70 van de vorige eeuw is het paradigma van de 'vrouwenstudies' veranderd naar 'genderstudies'.⁴ Sindsdien is deze discipline groeiende en ook in het publieke domein komt er steeds meer aandacht voor de notie van gender. De term 'gender' kent verschillende definities en kan vanuit diverse perspectieven worden bekeken. In deze bachelorscriptie zal ik daarom een werkdefinitie van gender hanteren. Deze luidt als volgt:

³ http://nl.genderkinderen.wikia.com/wiki/Valentijn_de_Hingh.

⁴ Hoorcollege Mak (02/09/2015): 'Inleiding Gendergeschiedenis'.

Gender is de wijze waarop er op maatschappelijk en cultureel niveau wordt omgegaan met het biologische sekseverschil. Met deze werkdefinitie zal ik dieper ingaan op de gendernormen die in de documentaire worden gerepresenteerd. Met gendernormen bedoel ik de, al dan niet expliciete, maatschappelijke regels en verwachtingen behorend bij het 'man' of 'vrouw' zijn.

In relatie tot genderstudies staat de discipline *transgenderstudies*. In het artikel 'I just happened to be a pregnant man'⁵, dat in 2008 verscheen in het *Tijdschrift voor genderstudies* beschrijft Marieke van Eijk dat transgenderstudies zich vanaf hun begintijd sterk geëmancipeerd hebben. Waar de transgenderstudies eerst een marginale positie hadden en verspreid waren over verschillende disciplines, is het nu een interdisciplinair wetenschapsgebied dat onder andere wordt gekenmerkt door activisme, sociale- en menswetenschappen en vernieuwende ideeën over gender, sekse, identiteit en lichaam. Verschillende oorzaken voor de groei van transgenderstudies worden in het artikel benoemd. Als eerste oorzaak wordt de interactie met *queerbewegingen* en *queer*studies aangegeven. Een andere oorzaak is de toenemende publicaties van individuele transgenderauteurs zoals Kate Bornstein (1994), Leslie Feinberg (1996) en Stephen Whittle (1995). De definiëring van het begrip transgender in de psychologie en geneeskunde wordt als derde belangrijke kenmerk aangewezen voor de groei van transgenderstudies.⁶

De wetenschapsvelden van genderstudies en transgenderstudies, waar ik me in bevind voor het schrijven van deze scriptie, zijn dus relatief nieuw en hebben in een relatief korte tijd grote veranderingen doorgemaakt. Ze zijn vandaag de dag nog steeds volop in ontwikkeling. Voor mijn onderzoek heb ik in acht genomen dat literatuur uit deze wetenschapsvelden de potentie heeft snel verouderd te raken.

1.3 Opbouw

Deze scriptie is opgebouwd in drie hoofdlijnen: ik zal beginnen met een hoofdstuk over de heteroseksuele matrix waarin ik het concept zal uitleggen, voorbeelden zal geven van concrete vormen die de heteroseksuele matrix aanneemt en dit alles in verband brengen met de documentaire *Valentijn*. Het volgende hoofdstuk (hoofdstuk 3) zal gaan over het concept van genderperformativiteit: op welke manier(en) zich dit verhoudt tot de heteroseksuele matrix en op welke manier(en) de genderperformance aan bod komt in de documentaire. Uiteraard zal ik eindigen met een besluit.

1.4 Hij/zij?

Tijdens het schrijven van deze bachelorscriptie worstelde ik met de aanduiding van Valentijn. Moet ik spreken over een 'hij' of een 'zij'? Iets in het midden is er niet en het omzeilen zou onprettig leesbare zinsconstructies opleveren. Door een fragment uit het de serie *X jaar na dato*, ben ik tot het besluit gekomen om door de gehele scriptie te refereren aan Valentijn als een vrouw. In een aflevering van dit programma blikken regisseur Hetty Nietsch en

⁵ Eijk (2008).

⁶ Eijk (2008): 5, 6.

hoofdpersoon Valentijn de Hingh terug op hun documentaire.⁷ In een fragment aan het begin van de aflevering worstelt de documentairemaker met het refereren aan het kind Valentijn als een 'hij' of een 'zij'. Valentijn reageert hierop door aan te geven dat er ook voor de transitie aan haar gerefereerd mag worden als een 'zij'.⁸ Deze voorkeur heb ik dus ook in acht genomen tijdens het schrijven van mijn scriptie.

⁷ X jaar na dato (13-10-2015).

⁸ X jaar na dato (13-10-2015): 2:05.

Hoofdstuk 2: ‘De heteroseksuele matrix’

In dit hoofdstuk zal ik allereerst het theoretisch concept van de heteroseksuele matrix uitleggen. Vervolgens zal ik ingaan op benamingen die bestaan voor wat Butler *abjecte lichamen* zou noemen. Daarnaast zal ik bespreken welke concrete vormen de heteroseksuele matrix aanneemt, gespecificeerd ten aanzien van ballet, taal en sport in zijn algemeenheid. Ik zal dit hoofdstuk eindigen met de positie van transseksualiteit in de heteroseksuele matrix.

2.1 De heteroseksuele matrix & het abjecte lichaam

In de meeste westerse landen als Nederland is heteroseksualiteit impliciet de norm. Als gevolg hiervan wordt er verwacht dat mannen een mannelijke genderrol op zich nemen en vrouwen zich gedragen naar een vrouwelijke genderrol. Dit fenomeen benoemt de Amerikaanse filosoof Judith Butler als de ‘heteroseksuele matrix’: een totaliserend raamwerk van normen en regels dat aan de basis staat van de manier waarop wij, als westerse samenleving, vormgeven aan gender. Volgens Butler normaliseert deze matrix dominante gendernormen: de heteroseksuele matrix geeft ons het gevoel dat het sekse- en genderonderscheid een natuurlijke oorsprong heeft.⁹ Binnen dit stelsel van normen en regels komt het verschil tussen mannen en vrouwen, en de relatie tussen hen, op verschillende manieren tot uiting. Zo zijn er bepaalde standaarden voor ofwel een vrouwelijk uiterlijk, ofwel een mannelijk uiterlijk. Normen voor een vrouwelijk uiterlijk in een hedendaagse westerse cultuur, zoals de Nederlandse, zijn onder meer: (redelijk) lang haar, rondingen als in borsten en heupen maar een strakke taille, geschoren oksels, benen en bikinilijn, vrouwelijke kleding zoals het dragen van hakken, nauwsluitende kleding, rokken en jurken. Voor mannen zijn er uiteraard ook standaarden die aan mannelijkheid verbonden zijn, zoals het hebben van een gespierd/atletisch lichaam, kort haar (alhoewel lang haar tegenwoordig ook prima kan) en een, al dan niet getrimd, baardje. Uiteraard zijn deze standaarden afhankelijk van plaats, tijd en context en is dit een gesimplificeerde uitleg van dominante normen met betrekking tot mannelijkheid en vrouwelijkheid. Zoals de Australische sociologe Raewyn Connell stelt met haar notie van *masculinities*, is er niet zoiets als één vaststaande norm van mannelijkheid, maar bestaan er meerdere vormen van mannelijkheid die tot stand zijn gekomen in een bepaalde context, in een bepaalde tijd. Zo zullen er beslist andere standaarden voor mannelijkheid bestaan in de advocatenwereld, dan in de wereld van *hiphop*. Mannelijkheid is voor Connell een structuur van verschillende relaties, met hegemonische mannelijkheid (*hegemonic masculinity*) als de dominante vorm van mannelijkheid. Deze dominante vorm van mannelijkheid betreft veelal een heteroseksuele vorm.¹⁰

De normen en waarden binnen het stelsel van de heteroseksuele matrix kunnen dus divers en veranderlijk zijn, maar vast hierin is wel de natuurlijke voorstelling van het

⁹ Butler (2000): 52.

¹⁰ Connell (1995): 67 t/m 78.

onderscheid tussen de uiterlijke vertoning van mannen en vrouwen.¹¹ Deze uitingen van gender zitten echter niet enkel in de uiterlijke verschijning, maar ook in gedrag. Wie zich niet kan of wil houden aan dit normatieve kader van gendernormen, wordt al gauw gezien als abnormaal, als 'abject lichaam'.¹² Met 'abjecte lichamen' bedoelt Butler identiteiten die buiten de heteroseksuele matrix vallen en dus niet voldoen aan de norm, zoals transseksuelen, genderdysforen en *queers*.¹³

Volgens de theorie van de heteroseksuele matrix is Valentijn een abject persoon. In de documentaire van Nietsch is te zien hoe Valentijn als kind altijd al anders was dan de rest van haar omgeving, hoe ze altijd buiten de boot viel. Vanaf haar vijfde jaar bezocht ze een psycholoog, waarna ze de stempel 'genderdysfoor' kreeg opgeplakt; een benaming voor het abjecte lichaam. Butler stelt dat dit abjecte lichaam verstoten wordt uit de samenleving.¹⁴ In het geval van Valentijn is deze constatering problematisch. Aan de ene kant zien we dat Valentijns stem gehoord wordt, als jong kind wordt ze serieus genomen in haar identificatie met de tegenovergestelde genderrol. Een heel team specialisten staat voor haar klaar om haar wens te begeleiden. Haar ouders kopen 'meisjes speelgoed' voor haar, nemen Valentijns wensen ten harte en steunen haar in de keuzes die gemaakt moeten worden. Aan de andere kant zien we dat het abjecte lichaam wel degelijk een marginale positie in de samenleving heeft. Valentijn moet zichzelf constant uitleggen; ze vertelt altijd wat er met haar aan de hand is, waarom ze zo anders is dan de rest. Haar vriendinnen worden aangekeken op de vriendschap met Valentijn. Zo leggen ze in de documentaire uit dat ze Valentijn absoluut niet zien als een jongen, maar ook niet als een 'meisje-meisje' zoals ze zichzelf beschouwen. Ze beschouwen Valentijn als een 'apart persoon, die anders is dan de anderen', lichten ze toe.¹⁵

Zoals ik al eerder heb beschreven in dit hoofdstuk, blijft het concept van de heteroseksuele matrix niet enkel bij een stelsel van ideeën, normen en waarden. In de meeste maatschappijen neemt de heteroseksuele matrix concrete vormen aan. Eerder in dit hoofdstuk heb ik al stil gestaan bij de uiterlijke verschijning van mannen en vrouwen. Belangrijk hierin is het onderscheid tussen mannen- en vrouwenkleding. De meeste kledingwinkels zijn dan ook ingericht naar een mannen- en vrouwenafdeling. Dit geldt ook voor baby- en kinderkleding. In deze distinctie tussen vrouwen- en mannenkleding liggen zowel impliciete als expliciete ideeën over vrouwelijk- en mannelijkheid. Zo zijn er in de meeste kledingwinkels (uitzonderingen daar) geen rokken en jurken te vinden op de mannenafdeling. Het onderscheid tussen de kledingkeuze voor beide seksen lijkt een natuurlijk gegeven, want we weten niet beter, hier groeien we mee op doordat we worden geacht van jongs af aan bij één van de twee afdelingen onze kleding te kopen. Dit onderscheid in kledingkeuze is echter geen natuurlijk gegeven. Het is zo dat de meeste vrouwen- en mannenlichamen van elkaar verschillen: vrouwen hebben borsten, mannen

¹¹ Heijnen (2010): 13.

¹² Buelens (2002): 52.

¹³ Butler: (2000): 17, 18.

¹⁴ Butler: (2000): 18.

¹⁵ Nietsch (2007): 26:38.

niet en zo zijn er nog meer verschillen in de lichaamsbouw aan te wijzen. Aan de hand van deze verschillen zou verdedigd kunnen worden dat mannen en vrouwen inderdaad andere soorten kleding nodig hebben. De invulling daarvan is echter een cultureel construct: het is biologisch gezien niet te verdedigen dat vrouwen beter een jurk en hakken kunnen dragen en mannen louter een broek. Een andere concrete vorm die de heteroseksuele matrix aanneemt in de maatschappij is de scheiding van openbare toiletten. Waar in de meeste huizen mannen en vrouwen naar dezelfde wc's gaan, is dit niet het geval in publieke ruimtes. Deze scheiding naar sekse geldt evenwel voor kleedruimten op bijvoorbeeld scholen en sportverenigingen. Ook in het gebruik van de Nederlandse (en nog vele andere) taal ligt de heteroseksuele matrix besloten. We refereren aan een persoon als 'hij' of 'zij'. Voor personen die buiten het stelsel van de heteroseksuele matrix vallen, zijn er aparte benamingen bedacht. In de volgende paragraaf zal ik hier verder over uitweiden.

2.2 Hokjes

Valentijn wordt aan het begin van de documentaire geïntroduceerd als een jongetje dat met hart en ziel een meisje is, een kind met *genderdysforie*. 'Valentijn heeft onbehagen met de beleving van zijn eigen geslacht,'¹⁶ legt vader Lejo uit. De kijker leert het achtjarige kind, middels de eerste beelden van de documentaire, kennen als een jongen die enthousiast wordt over barbies, zich graag hult in jurken en houdt van sieraden en lang haar. Al zal niet iedere kijker bekend zijn met de precieze betekenis van genderdysforie, de beelden spreken voor zich en de optelsom zal voor menig kijker dan ook snel zijn gemaakt: Valentijn is geen écht jongetje, want jongens houden nu eenmaal niet van barbies en dragen geen jurken, sieraden en lang haar.

Wanneer de term 'genderdysforie' wordt ingetypt bij de zoekmachine *Google*, wordt al snel duidelijk dat genderdysforie veelal wordt omschreven als een stoornis, een ziektebeeld.¹⁷ Volgens het *DSM (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders)* is iemand genderdysfor als deze persoon een intense en langdurige afkeer heeft jegens zijn biologisch geslacht en zich in hoge mate identificeert met de andere sekse. Wanneer het gaat om genderdysforie bij kinderen jonger dan twaalf jaar, wordt vaak gezien dat de onvrede met het biologische geslacht 'over gaat' voordat ze in de pubertijd komen.¹⁸

Wanneer genderdysforie niet 'over gaat', kan het betreffende individu ervoor kiezen om over te gaan tot een geslachtsveranderende behandeling (hormonen en operatie), dit wordt *transseksualiteit* genoemd. In feite is de onvrede met de toegewezen sekse en de bijbehorende genderrol een oud fenomeen.¹⁹ Bernice Hausman stelt in haar boek *Changing Sex* (1995) dat het idee van een eigen genderidentiteit (*core gender identity*) pas werd erkend toen lichamen helemaal van geslacht konden worden veranderd. Deze operatiepraktijken ontstonden in de jaren 1950-60. Genderhistorica Geetje Mak weerlegt dit

¹⁶ Nietsch (2007): 2:38.

¹⁷ <http://alles-over-genderdysforie.blogspot.nl/p/wat-is-genderdysforie.html> & <https://nl.wikipedia.org/wiki/Geslachtsidentiteitsstoornis>.

¹⁸ Vries (2012).

¹⁹ Lenning (2011): 19.

idee en stelt dat de scheiding tussen biologische sekse en genderidentiteit al eerder ontstond. Namelijk bij de eerste operationele diagnoses en ingrepen van hermafrodieten rond 1900.²⁰ Kuijper omschrijft, in 1991, transseksualiteit als 'het verschijnsel waarbij iemand met de normale in- en uitwendige geslachtskenmerken van de ene sekse in de onweerlegbare overtuiging leeft tot de andere sekse te behoren' (Kuiper, 1991).²¹ Een transseksueel heeft, in tegenstelling tot een transgenderist, de overtuiging in een verkeerd lichaam geboren te zijn.²²

Het begrip *transgenderisme* ontstond in de jaren tachtig van de vorige eeuw en omschrijft een groep mensen die noch louter man, noch louter vrouw wensen te zijn. Anders dan transseksuelen, belichamen transgenders kenmerken van beide seksen.²³ Later connoteert het begrip ook personen die zich identificeren als transman of transvrouw, omdat ze de geschiedenis van hun biologische geslacht niet willen verbergen, maar juist willen betrekken in hun identiteit. Sinds de eenentwintigste eeuw functioneert de term transgender als een paraplueterm voor degene die zich niet willen conformeren aan de heteroseksuele man/vrouw dichotomie.²⁴

Een recente ontwikkeling in de terminologie van genderidentiteiten is de verschijningsvorm 'trans*'. Het sterretje wordt gebruikt om het begrip transgender of trans open te stellen voor meerdere betekenissen. Trans* incorporeert niet alleen identiteiten als transgender, transseksueel, transman en -vrouw (dus labels die beginnen met 'trans'), maar ook identiteiten als interseksueel, *agender* (zonder gender, ofwel niet geconformeerd aan het binaire gendersysteem), cross-dresser & genderfluïde. Blogger en voorstander van het gebruik van trans*, Steven Bussel (2012) legt uit: "The asterisk came from internet search structure. When you add an asterisk to the end of a search term, you're telling your computer to search for whatever you typed, plus any characters after."²⁵

Alhoewel er steeds meer kritiek komt op het gebruik van labels, worden de meeste van deze etiketten doorgaans nog wel gebruikt. Naast genderdysforie en transseksualiteit zijn er nog andere categorieën die een 'afwijkende' genderidentiteit naam geven zoals *queer*, androgynie, transgender of travestie. Uiteindelijk komt het neer op het feit dat wanneer iemand zich niet wil/kan conformeren aan de genderrol die door zijn biologische geslacht maatschappelijk is gevormd, deze persoon wordt ondergebracht in een van de hokjes die deze 'afwijking' naam geeft. Deze labels zijn niet onproblematisch. Velen willen niet in een hokje geplaatst worden, maar 'gewoon zichzelf' zijn zonder direct een etiket opgeplakt te krijgen. Socioloog Stefan Hirschauer deed etnografisch onderzoek naar lichaam en sekse en stelde in zijn bevindingen dat bij transseksuelen een probleem tussen individu en de samenleving wordt omgezet in een medisch-psychisch probleem.²⁶ Dit is een

²⁰ Mak (2008): 24.

²¹ Lenning (2011): 19.

²² Heijnen (2010): 7.

²³ Lenning (2011): 20, 21.

²⁴ Eijk (2008): 5.

²⁵ Tompkins (2014): 26, 27.

²⁶ Mak (2010): 24.

interessante stellingname die aan de hand van de inhoud van de documentaire *Valentijn* verdedigd zou kunnen worden. Het verlangen van Valentijn naar een ander geslacht wordt namelijk constant bemoeilijk door de omgeving. Zo vertellen Valentijns ouders aan het begin van de documentaire dat hun zoon niet in meisjeskleding naar school mag en ook het haar niet lang mag laten groeien. Als uitleg geven zijn ouders dat ze Valentijn tegen zichzelf in bescherming willen nemen.²⁷ Wanneer Valentijn ouder wordt veranderen deze standpunten en heeft Valentijn de goedkeuring van haar ouders om meisjeskleding te dragen naar school en het haar te laten groeien. Valentijn en haar ouders moeten constant uitleg geven aan haar omgeving over haar genderdysforie. Bij aanvang van een nieuw schooljaar wordt de docent ingelicht, brieven worden geschreven naar sportverenigingen en andere clubjes: Valentijn moet zichzelf steeds weer verantwoorden naar de maatschappij. De voice-over van Hetty Nietsch benoemt het ook: 'In de beslotenheid van het eigen huis zie ik een gelukkig kind.'²⁸ In het eigen huis kan Valentijn zichzelf zijn zonder dat daarvoor constant een uitleg moet worden gegeven, of rekening moet houden worden gehouden met normen en structuren uit de omgeving.

2.3 De werking van de heteroseksuele matrix

Tijdens het omkleden voor de gymles op school wordt de problematiek rondom de binaire normen van de heteroseksuele matrix pijnlijk duidelijk, wederom valt Valentijn tussen wal en schip. Nietsch benoemt de middelbare school, in de specifieke context van de kleedlokalen, als intolerante omgeving in contrast met met de tolerante omgeving van het eigen huis.²⁹ Er heerst namelijk onduidelijkheid waar Valentijn zich moet omkleden: in het jongenskleedlokaal of bij de meisjes. Valentijn zit op dit moment in de tweede klas van de middelbare school. Aanvankelijk wordt er gekozen voor het jongenskleedlokaal, maar al snel wordt duidelijk dat Valentijn daar 'verstoten' wordt. Jongens beginnen te lachen en pesterig te gillen als Valentijn de kleedkamer binnenkomt. 'Er is een meid in de kleedkamer!' roepen ze dan. Als noodoplossing wordt ervoor gekozen om Valentijn op het invalidentoilet te laten omkleden voor de gymles. Deze gebeurtenis heeft een bijna symbolische connotatie. Het invalidentoilet als omkleedplek voor Valentijn symboliseert op ondubbelzinnige wijze dat er in een maatschappij die ingedeeld is naar het strikte twee sekssysteem geen plaats is, of enkel een plaats buiten dit systeem, voor individuen die niet in te delen zijn in één van die twee seksen. Documentairemaker Hetty Nietsch bevraagt Valentijn naderhand over de situatie in het kleedlokaal.³⁰ In haar (sturende) vraag naar de ervaringen van Valentijn concludeert Nietsch zelf al dat Valentijn niet in de jongenskleedkamer hoort: 'We zagen je nu bij de jongenskleedkamer tijdens de gymnastiek. Toch lijkt het alsof je daar helemaal niet past, je hoort daar niet hè?' Valentijn zelf bevestigt deze woorden en licht de gebeurtenis toe. De gedachte dat Valentijn niet bij de jongens hoort, lijkt vervolgens nog eens bevestigd te worden door een shot uit de gymles dat gericht is op Valentijn en haar vriendin die elkaars

²⁷ Nietsch (2007): 6:38.

²⁸ Nietsch (2007): 14:41.

²⁹ Nietsch (2007): 31:30.

³⁰ Nietsch (2007): 33:15.

kapsel controleren en corrigeren.³¹ In deze specifieke fragmenten komt de visie van de documentairemaker naar voren, vanuit dit standpunt lijkt de boodschap overgebracht te worden dat Valentijn écht een meisje is en duidelijk niet in de jongensrol past. In de gebeurtenissen rondom de kleedruimte tijdens de gymles wordt de spanning gerepresenteerd tussen de visie van de documentairemaker, die de nadruk legt op genderidentiteit, en de visie van de school die aanvankelijk de nadruk legt op het biologisch geslacht dat bepaalt dat Valentijn zich bij de jongens moet omkleden. Na de noodoplossing van het invalidentoilet als omkleedruimte, bepaalt de school dat Valentijn zich mag omkleden tussen de meisjes. De motieven van de school voor deze keuze komen niet aan het licht hoewel deze motieven een interessant gegeven in de documentaire zouden kunnen zijn.

2.3.1 Sport & de heteroseksuele matrix

De situatie rondom de kleedkamers voor de gymlessen op Valentijns school zijn illustratief voor de gegenderde structuren in de sportwereld. De meeste sportverenigingen hebben aparte jongens- en meisjesteams/ mannen- en vrouwenteams, vrouwen sporten vaak in rokjes en in nauwer aansluitende kleding dan mannen. Op professioneel niveau is dit ook het geval en staat de mannencompetitie vaak hoger in het vaandel, zoals bij voetbal. Deze indeling naar sekse heeft vaak een biologische legitimatie: mannen hebben gemiddeld meer spiermassa en zijn langer dan vrouwen. Deze lichamelijke kenmerken zorgen ervoor dat mannen vaak betere sportprestaties leveren. Om deze reden mogen mannen dan ook niet meedoen met vrouwenwedstrijden. Wanneer deze grens overschreden lijkt te worden, leidt dit veelal tot protest en kunnen de deelnemers worden onderworpen aan een geslachtstest.³² Sportsociologe Agnes Elling deed onderzoek naar (wedstrijd) sportdeelname en ervaringen van transgenders.³³ Elling interviewde twaalf transseksuele mannen en vrouwen over hun sportgedrag en ervaringen. Hieruit concludeerde ze dat sport voor veel transgenders een confronterende aangelegenheid is. De geslachtelijke transitie gaat in de sport gepaard met het letterlijk overschrijden van genderspecifieke grenzen, zoals kleedkamers en het team waarin je speelt. De sportwereld heeft volgens Elling niet enkel een gegenderde structuur, maar ook een gegenderde cultuur. Deze twee factoren stellen transgender personen in de sportwereld, voor en na hun transitie voor specifieke uitdagingen waarop ze hun identiteit willen en kunnen uitdragen. Elling stelt dan ook dat de sportwereld in de toekomst ongetwijfeld vaker een strijdtoneel zal zijn voor grensoverschrijders van de strikte gendernormen in de sportwereld.³⁴

2.3.2. Ballet & de heteroseksuele matrix

De wereld van het klassieke ballet heeft ook een uiterst gegenderde structuur: het dansen als man heeft een andere betekenis dan het dansen als vrouw. In de documentaire is te zien

³¹ Nietsch (2007): 34:00.

³² Elling (2012): 45, 46.

³³ Elling (2012).

³⁴ Elling (2012): 57, 58, 59.

dat Valentijn in 1999 auditie doet voor de nationale balletacademie in Amsterdam.³⁵ Valentijns droom komt uit: ze wordt toegelaten tot de prestigieuze academie. Deze droom heeft echter wel een keerzijde: ze moet dansen als mannelijke danser, als ballerino, terwijl ze veel liever bij de meisjes zou willen dansen. Op de balletacademie dansen de leerlingen in een bepaalde genderrol die toegedeeld is aan hun biologische geslacht. Mannen- en vrouwenlichamen worden gesorteerd en moeten beiden iets anders representeren. Valentijn wordt getraind als mannelijke danser, die sterk moet zijn om de ballerina's de lucht in te tillen en masculiniteit moet uitstralen. De mannelijke danser ondersteunt de danseres en stelt haar ten toon. Voor ballerina's geldt een ideaal van lichtheid, moeiteloosheid en elegantie. Ook het gebruik van ruimte verschilt bij de ballerino en ballerina. De ballerino gebruikt grote, krachtige sprongen en mag inspanning tonen, terwijl bij de danseressen lichtheid en moeiteloosheid centraal staan.³⁶ Het dragen van spitzen is enkel aan de ballerina's voorbehouden. Toen de spitzen werden aangemeten bij de meisjes van de balletacademie, was dat voor Valentijn erg zwaar, vertelt haar vader: 'Hij bleef er uren bij zitten om er naar te kijken.'³⁷ Waar nodig wordt Valentijn, door de academie, gecorrigeerd in haar gedrag om binnen de norm van de mannelijke rol te blijven: als het haar te lang wordt, wordt ze erop geattendeerd dat er een stuk vanaf moet. In de omgeving van de balletacademie wordt Valentijn constant geconfronteerd met wat ze niet kan zijn. De sierlijke dansende ballerina's met spitsen zijn zo dichtbij, maar Valentijn kan er enkel naar kijken in plaats van er deel van uit te maken. In verschillende shots wordt er dan ook ingezoomd op de blik van de dromende Valentijn terwijl ze naar de dansende ballerina's kijkt. Nietsch benoemt de dansacademie als een verdrietige omgeving om elke keer met de droom van het meisjesachtige geconfronteerd te worden. Stiekem hoopt Valentijn dat ze aan de academie alsnog te kans krijgt om te dansen als ballerina. Als dit niet het geval blijkt, besluit Valentijn om te stoppen met het dansen aan de academie.³⁸ Valentijns droom valt aan de nationale balletacademie niet te verwezenlijken.

2.3.3. Taal & de heteroseksuele matrix

Zoals eerder aangegeven, rust er een taalkundige problematiek wanneer er gerefereerd wordt aan transgenders, of nog algemener: het is problematisch om te refereren aan personen die buiten het stelsel van de heteroseksuele matrix vallen. In het binaire gendersysteem zijn er enkel de taalkundige aanduidingen 'hij' en 'zij'. Deze tweedeling brengt op het gebied van taal verschillende problemen met zich mee: wanneer spreken we over een 'hij' en wanneer over een 'zij' en hoe refereren we aan mensen die zich niet kunnen en willen identificeren met een van de twee categorieën?

In een Nederlands interview³⁹ over de werken *Gender Trouble* en *Bodies that Matter*, stelt Butler dat taal toegang biedt tot het lichaam en dat het lichaam mede vorm krijgt door

³⁵ Nietsch (2007): 08:10.

³⁶ Hoorcollege, Plate (23-09-2015).

³⁷ Nietsch (2007): 09:57.

³⁸ Nietsch (2007): 17:30.

³⁹ Meijer & Prins (1998).

taal. Taal refereert aan bepaalde conventies, maar schiet te kort om de realiteit volledig te omvatten.

The 'there is' gestures toward a referent it cannot capture, because the referent is not fully built up in language, is not the same as the linguistic effect. There is no access to it outside of the linguistic effect, but the linguistic effect is not the same as the referent that it fails to capture.⁴⁰

Taal biedt, volgens Butler, dus toegang tot het lichaam, maar geeft geen volledige toegang.

Het gebruik van taal als definiëring van het lichaam komt in de documentaire expliciet naar voren, dat kan ook niet anders want als het over een persoon gaat spreken we over een 'hij' of een 'zij' en 'haar' of 'zijn'. Hierin is een duidelijk omslagpunt te zien. Aan Valentijn wordt gerefereerd, door haar omgeving en door de voice-over, als een 'hij'. Dit verandert in 2004, Valentijn is hier ongeveer vijftien jaar en eigent zich de meisjesrol steeds verder toe. Ze draagt nu siliconenborsten, make-up en kleding die doorgaans als typische meisjeskleding wordt beschouwd, zoals een roze rok. Haar ouders en andere personen uit haar directe omgeving erkennen Valentijn nu ook als 'zij'. Nietsch benoemt deze overgang via de voice over wanneer de camera Valentijn vastlegt die voor de spiegel haar make-up aan het aanbrengen is: 'Sinds de borsten is Valentijn nu *zij*'.⁴¹ Waarschijnlijk is er in dit proces geluisterd naar en ingespeeld op de wensen van Valentijn en was het voor haar ook prettig om op dat moment geduid te worden als een 'zij'. Voor personen die zich niet wensen te conformeren aan de gendernormen van een van de binaire sekse, ligt deze kwestie problematischer. Zowel 'hij' als 'zij' zal dan in zulke gevallen niet passend zijn. Taalkundig heerst er dus een onmogelijkheid om te refereren aan personen wier genderidentiteit niet in een hokje te plaatsen is, of 'tussen' de hokjes in valt. In het Nederlands is er namelijk geen derde- of neutrale sekseaanduiding. Toch is taal onderheven aan veranderingen. Zo worden er geregeld nieuwe woorden aan een taal toegevoegd, dus in principe zouden er mogelijkheden gecreëerd kunnen worden voor een derde- of neutrale sekseaanduiding.

2.4 Transseksualiteit & de heteroseksuele matrix

In de documentaire *Valentijn* is de weg die Valentijn aflegt van man (jongen) naar vrouw (meisje) te zien; de transitie. Deze transitie is deels verbonden aan een stelsel van regels, diagnoses en procedures. Sinds 1 juli 2014 is er een nieuwe wet in werking getreden betreffende transseksualiteit in Nederland. Deze houdt in dat transseksuelen gemakkelijker hun registratie van geslacht kunnen wijzigen. Voorheen gold dat transgenders een geslachtsoperatie moesten ondergaan voordat het wettelijk geslacht veranderd kon worden, ook gold er een sterilisatie-eis. Deze zijn komen te vervallen. Een transgender die ouder is dan zestien jaar en een verklaring van een deskundige heeft, kan nu het wettelijke geslacht

⁴⁰ Meijer & Prins (1998): 279.

⁴¹ Nietsch (2007): 39:45.

veranderen bij het gemeentehuis in de betreffende woonplaats.⁴² Valentijn had dus te doen met andere regels en voorwaarden voor haar transitie. Zoals eerder beschreven in deze scriptie gaat Valentijn vanaf ongeveer 2004 als meisje door het leven. Op dit moment heeft er nog geen geslachtsoperatie plaatsgevonden, maar neemt Valentijn de vrouwelijke rol volledig aan. Valentijn is een *zij*, wordt zo benoemd en wordt zo behandeld door haar omgeving. Er lijkt voor de omgeving geen onduidelijkheid meer te bestaan over ‘wat’ Valentijn nu precies is. Puberteitsremmers stellen de pubertijd, en daarmee de ontwikkeling van de mannelijke geslachtskenmerken uit, siliconenborsten, kleding en make-up geven Valentijn een vrouwelijk uiterlijk. Deze stappen waren nog allemaal omkeerbaar, maar de vrouwelijke hormonen die Valentijn vanaf haar zestiende kreeg toegediend zijn minder onschuldig. De vrouwelijke kenmerken die ontwikkeld worden door de hormonen zijn blijvend. Hoewel Valentijn als meisje door het leven gaat, blijft ze officieel een jongen. Pas na de geslachtsoperatie in 2007 werd ze officieel ook als een *zij* erkend.

Deze verandering in de Nederlandse wetgeving ten aanzien van transseksualiteit is een interessante tendens. Vóór 1 juli 2014 bepaalde het fysieke geslacht tot welk wettelijke geslacht iemand behoorde, door de nieuwe wetgeving lijkt het individuele gevoel een steeds belangrijkere factor te spelen voor de erkenning van het ‘werkelijke’ geslacht. Ondanks de vrijere wetgeving is er toch nog altijd de maatschappij die duidelijkheid wil. In deze samenleving gestructureerd door de heteroseksuele matrix wil men toch vaak van je weten ‘wat’ je nu bent, en het zal nog moeten blijken of tijd dat doet veranderen. Alhoewel Valentijn vanaf haar vijftiende overtuigend als vrouw door het leven gaat, zien we dat haar omgeving constant blijft vragen *wat* ze nu eigenlijk is, of *wat* het gaat worden. Ondanks Valentijns duidelijke verschijning als jonge vrouw blijft de maatschappij om duidelijkheid vragen, want zolang er geen geslachtsoperatie heeft plaatsgevonden wordt haar identiteit nog als ambigu opgevat.

Er is ruim tien jaar verstreken sinds het uitkomen van de documentaire *Valentijn*. De laatste jaren zien we dat de transgender steeds meer plaats krijgt in het publieke domein. Denk aan invloedrijke personen als Caitlyn Jenner (voorheen Bruce Jenner) en Kelly van der Veer (voorheen Freddy van der Veer). Talloze tv-programma’s worden gemaakt en uitgezonden die beeld geven aan transseksualiteit (*Onze transgender Liefde* (TLC), *I am Jazz* (MTV), *I am Cate* (TLC), *Becoming Us* (TLC) en *Hij is een Zij* (NPO)). Het transitieproces dat deze individuen meemaken wordt hiermee voor een groot publiek invoelbaar. Het algemeen bewustzijn van gender, genderidentiteit en seksualiteit, en mogelijke ‘afwijkingen’ daarvan is groeiende. Leerkrachten die iets menen op te merken worden sneller serieus genomen, ouders krijgen steeds sneller het idee dat hun kroost wellicht een transgenderkind is. De weg naar de genderklinieken wordt hiermee steeds beter begaanbaar en beter geregeld.⁴³

De laatste jaren is er in het publieke domein dus steeds meer ruimte gekomen voor transseksualiteit, maar hoe verhoudt deze tendens zich tot de eerder benoemde heteroseksuele matrix? Op het eerste gezicht zou gesteld kunnen worden dat er met de

⁴² Redactie Overleven (01-07-2014).

⁴³ Mak: (09-12-2015).

erkende plaats in de samenleving voor transseksualiteit een democratisering heeft plaatsgevonden van genderidentiteiten die niet passen binnen de binaire norm. Hier zit ongetwijfeld een kern van waarheid in, maar als keerzijde van de medaille zou ook gesteld kunnen worden dat het hele idee van transseksualiteit de heteroseksuele matrix bevestigt en in stand houdt. Het fenomeen van geslachtsoperaties bevestigt het idee van twee binaire seksen: voel je je niet als het één, dan moet je kiezen voor het ander. Na een geslachtsoperatie kan het betreffende individu weer in een hokje geplaatst worden: het hokje van man ofwel vrouw. Er tussenin blijven of je niet willen conformeren aan een van deze hokjes blijkt problematisch en vooralsnog voorbehouden aan genderqueer activisten zoals Mijke van der Zee. Genderhistorica Geertje Mak is kritisch over het idee dat we iedereen in een hokje willen stoppen. In het artikel 'Morrelen aan man en vrouw', dat onlangs in *Trouw* verscheen, gaat ze in op het fenomeen van transgenders. Hierbij stelt ze dat de oplossing voor de problemen waar transgenders mee te maken hebben, niet zo zeer een geslachtsveranderende operatie hoeft te zijn, maar dat problemen voor transgenders vanuit de samenleving en cultuur moeten worden aangepakt. Het gaat hierbij vooral om kinderen en adolescenten. Volgens Mak moet er ruimte geboden worden voor genderdiversiteit, jongeren moeten zich ervan bewust worden dat ze zich niet hoeven te conformeren naar de eenzijdige gendernorm opgelegd door de heteroseksuele matrix.⁴⁴ In het volgende hoofdstuk ga ik met behulp van het begrip genderperformativiteit van Judith Butler in op hoe de documentaire *Valentijn* aan dit bewustzijn bijdraagt.

⁴⁴ Mak: (09-12-2015).

Hoofdstuk 3: Genderperformance

In het voorafgaande hoofdstuk heb ik de heteroseksuele matrix en de normaliserende werking van dit stelsel besproken. Judith Butlers idee van *genderperformativiteit*, dat centraal staat in dit hoofdstuk, ondermijnt het idee van de heteroseksuele matrix.

Genderperformance laat zien dat ideeën en normen uit de heteroseksuele matrix niet natuurlijk zijn, maar natuurlijk worden gemaakt door herhaling en uitsluiting.

In dit hoofdstuk zal ik allereerst ingaan op het theoretisch concept van (gender) performativiteit. Vervolgens zal ik het idee van performativiteit koppelen aan het concept van *performance* van Erving Goffman. Daarna zal ik middels beeldanalyse onderzoeken op welke manier(en) aspecten van performativiteit en performance een rol spelen in de documentaire *Valentijn*. Deze bevindingen zal ik vervolgens koppelen aan de kaders van de heteroseksuele matrix.

3.1 Gender als performativiteit?

Volgens Judith Butler verkrijgen individuen een genderidentiteit door het proces van *performativiteit*. Dit begrip heeft zijn wortels in de taalkunde: met een performatieve taaluiting verricht je een handeling. Denk aan het uitspreken van de woorden 'Ja ik wil' bij de voltrekking van een huwelijk; zodra je die woorden hebt uitgesproken ben je voor de wet getrouwd. In de context van gender betekent het performatieve proces het bevestigen en herhalen van culturele normen met betrekking tot mannelijkheid en vrouwelijkheid. Dit gebeurt door het 'doen' van gender.⁴⁵ De manier waarop wij vormgeven aan gender is gefundeerd in het stelsel van regels en normen uit de heteroseksuele matrix. Het fenomeen van travestie wijst Butler aan als het ideale voorbeeld van gender als performativiteit. Travestie stelt volgens haar de idee van een essentialistische genderidentiteit ter discussie. Dragqueens belichamen vrouwelijkheid als een maakbare constructie. Enerzijds vormt travestie een parodie op gender, anderzijds raakt het aan de essentiële eigenschap van gender: het laat zien dat alle verschijningsvormen van gender in feite performances zijn.⁴⁶

3.2 Performativiteit & performances

Butlers notie van gender als performativiteit raakt aan Erving Goffmans idee over sociale interactie als *performance*. Socioloog Erving Goffman stelt in zijn boek *The Presentation of Self in Everyday Life*⁴⁷ dat sociale interactie benaderd kan worden vanuit dramaturgisch oogpunt en gezien kan worden als een optreden; een performance. Elke performance is gericht op een publiek, maar slechts een deel van deze performance is daadwerkelijk zichtbaar voor dit publiek, oftewel *front-stage*. De voorbereidingen voor de performance zijn niet zichtbaar voor het publiek, deze vinden achter de schermen plaats, oftewel *back-stage*. De geloofwaardigheid van zo'n performance is volgens Goffman van belang voor een soepele sociale interactie. Wanneer er bij het publiek twijfels zijn over de authenticiteit van

⁴⁵ Butler (2000): 14.

⁴⁶ Butler (2000): 15.

⁴⁷ Goffman (1959).

een optreden, is het betreffende optreden niet overtuigend en wellicht niet geslaagd.⁴⁸ Bij zowel Butlers notie van performativiteit als bij Goffmans notie van performance gaat het om het uitvoeren van een optreden; een performance. Het verschil tussen deze twee 'optredens' zit in het effect van de performance. In Butlers concept maak je iets tot werkelijkheid door de betreffende performance.⁴⁹

De hierboven genoemde geloofwaardigheid van een (gender)performance, of de overtuiging die de performance teweegbrengt bij het publiek, is van terugkerend belang in de documentaire *Valentijn*. In feite is de vrijheid waarmee Valentijn haar identiteit uitdraagt voor een groot deel afhankelijk van de reactie van haar 'publiek'. In de documentaire is te zien dat Valentijn in de zomervakantie van 2001 drie weken lang als 'meisje' mee op vakantie mag, zodat ze wat langer in de vrouwelijke rol kan zitten, legt moeder Klette uit. In een eerdere zomervakantie naar Spanje mocht Valentijn ook al als 'meisje' mee. Drie weken lang kan Valentijn de meisjesrol vervullen. Het lijkt hier vooral te gaan om het presenteren als meisje; het dragen van jurken, rokjes en een bikini. Op beelden van de desbetreffende vakantie is te zien hoe Valentijn in een winkel naar de barbies kijkt en er op een gepassioneerde manier tekst en uitleg bij geeft voor de camera. De vrouwelijkheid die in de beelden van de vakantie wordt gerepresenteerd gaat duidelijk om culturele constructen van vrouwelijkheid: jurken, rokjes, haardracht en barbies. De anonimiteit van Valentijn op de Italiaanse camping, maakt de vrijheid waarmee Valentijn de meisjesrol vervult mogelijk.⁵⁰ De vrijheid in het uitdragen van Valentijns genderidentiteit is hier afhankelijk van het publiek. Het publiek, de andere toeristen op de camping en de lokale bevolking, hebben geen weet van Valentijns biologische geslacht. Door een overtuigende performance als meisje, wordt er niet aan deze identiteit getwijfeld: performance geeft geen reden om iets anders te denken over het biologische geslacht. De overtuigingskracht zit in dit geval in de uiterlijke vertoning van Valentijn. Doordat ze zich presenteert in kleding die als typisch vrouwelijk wordt gezien, draagt Valentijn een duidelijk signaal van vrouwelijkheid uit, passend in de structuren van de heteroseksuele matrix.

Het contrast tussen de vrijheid op vakantie en de situatie in Valentijns eigen omgeving is groot. Aan het thuisfront heeft Valentijns publiek (haar omgeving) wel weet van haar biologische geslacht en zorgt haar performance als meisje voor de nodige problemen in de sociale interactie. De keuze om een jurk te dragen ligt voor Valentijn in haar thuissituatie dan ook gecompliceerder. Aan het begin van de documentaire maakten de ouders van Valentijn de keuze voor haar. Valentijn mocht op dat moment (rond achtjarige leeftijd) niet in meisjeskleding naar school. Haar ouders maakten deze keuze voor haar, om Valentijn zelf in bescherming te nemen omdat haar verlangens niet passen binnen de normen van de heteroseksuele matrix waarin een jongen zeker geen jurk hoort te dragen. Verderop in de documentaire, Valentijn is dan elf jaar, bespreken Valentijn en haar ouders de keuze om wel of niet in een jurk naar school te gaan. Moeder Klette vraagt aan haar kind of ze er behoefte

⁴⁸ Goffman (1959): 253.

⁴⁹ Hoorcollege, Rommes (16-09-2015).

⁵⁰ Nietsch (2007): 12:30.

aan heeft. “Aan de ene kant wel en aan de andere kant niet” antwoordt Valentijn.⁵¹ Valentijn geeft aan er zichzelf in te voelen en ze vindt een jurk ook nog eens erg fijn zitten. De contra’s worden niet getoond, maar naar alle waarschijnlijkheid zal dit te maken hebben met de reacties uit de omgeving, want we hebben gezien dat Valentijn in de anonimiteit op vakantie er juist wel voor kiest om een jurk te dragen.

In de beelden over Valentijns middelbareschooltijd is een constante problematiek tussen performance en publiek zichtbaar. Valentijns publiek (de andere scholieren), weten dat Valentijn biologisch gezien een jongen is, maar omdat deze jongen een meisjesrol aanneemt, zijn er de constante blikken, vragen en opmerkingen vanuit het publiek. Wanneer Valentijn zich moet conformeren aan de strikte scheiding tussen seksen en zich moet omkleden in het kleedlokaal voor jongens, accepteert zijn omgeving dit ook niet.

In overeenstemming met de eerder aangehaalde theorie van Goffman, blijkt uit de hierboven beschreven fragmenten dat de reactie van een ‘publiek’ van cruciaal belang is voor de vorm van identiteitsuitdaging. In de fragmenten van de vakantie en van de balletacademie zien we dat Valentijn zich conformeert aan een mannelijke ofwel een vrouwelijke genderrol. In het geval van de vakantie is dit een vrijwillige keuze. In het geval van de balletacademie is het een opgelegde norm waaraan Valentijn zich hoort te conformeren. Uiteindelijk leidt deze dwingende norm tot de keuze om te stoppen met dansen aan de academie. Op de middelbare school lijkt er meer ruimte te zijn voor Valentijns genderidentiteit, maar daar zijn de reacties van het publiek dan ook feller. Toch blijkt uit de beelden: hoe overtuigender de performance is, des te meer Valentijn wordt geaccepteerd door haar omgeving. Dit is te zien tijdens de vakantie in Italië waar Valentijns genderidentiteit in overeenstemming is met de meisjesrol, doordat Valentijn typische meisjeskleding draagt. Enkele jaren later neemt Valentijn de meisjesrol op het thuisfront ook steeds meer op zich. Wanneer ze als ‘echt’ meisje door het leven gaat met siliconenborsten, vrouwenkleding en make-up, wordt ze ook als een meisje geaccepteerd, behandeld en zo benoemd. Aan het einde van de documentaire, gesitueerd in 2007 als Valentijn zeventien jaar is, zien we een afsluitend fragment waarin Valentijn met een groep vriendinnen spreekt over school, jongens en uitgaan. Ze delen dezelfde ervaringen, lachen en praten. Valentijn lijkt goed in de groep te passen en er is niemand die het raar lijkt te vinden dat Valentijn de vrouwelijke genderrol op zich neemt.⁵² Aan het begin van de middelbareschooltijd lagen de verhoudingen met haar twee beste vriendinnen gecompliceerder. Wanneer Valentijn wel ‘meisjes-kenmerken’ vertoont, maar eerder nog als kind door het leven gaat dan als specifiek jongen of meisje, staat de vriendschap met haar twee hartsvriendinnen op sommige momenten erg onder druk en gaat Valentijn constant gebukt onder blikken en opmerkingen vanuit de buitenwereld.⁵³ Haar vriendinnen Kirsten en Annemarie geven aan dat ze moeite hebben met de reacties van de buitenwereld, ze worden namelijk aangekeken op hun vriendschap. De ontwikkeling tussen enerzijds Valentijn en anderzijds haar twee

⁵¹ Nietsch (2007): 15:00.

⁵² Nietsch (2007): 46:00.

⁵³ Nietsch (2007): 26:30.

hartsvriendinnen, gaat niet gelijk op. Dit zorgt op zekere momenten voor wrijvingen in de vriendschap. Ook is het voor de vriendinnen niet altijd gemakkelijk om alsmaar begrip voor Valentijn te tonen en er rekening mee te houden: "Ik heb ook wel met Valentijn dat ik denk: moet dit allemaal? En op sommige momenten heb ik zoiets van : even nu niet ", vertelt vriendin Annemarie.⁵⁴ Het gaat dan vooral over de negatieve reacties uit de omgeving. Op deze momenten lijkt Valentijns genderidentiteit nog meer ambigu dan aan het einde van de film. In de eerste jaren van de middelbare schoolperiode draagt Valentijn nog geen typische meisjeskleding zoals rokken, jurken en draagt nog geen make-up. Het is hier ook nog niet duidelijk of Valentijn definitief vrouw wil worden. Wanneer Valentijn zich meer en meer conformeert aan de vrouwelijke norm, groeit de acceptatie van haar genderidentiteit door haar directe omgeving. Aan de hand van de beschreven fragmenten zou er gesteld kunnen worden dat een genderidentiteit geconstrueerd wordt aan de hand van een geloofwaardig en gelukt optreden. Het publiek moet overtuigd zijn van het optreden. In hoeverre de performance past binnen de normen en structuren uit de heteroseksuele matrix, is ook van invloed op de receptie van de desbetreffende performance.

⁵⁴ Nietsch (2007): 27:00.

Hoofdstuk 4: Besluit

‘Op welke wijze komt de zogenoemde heteroseksuele matrix aan het licht in de documentaire *Valentijn* van Hetty Nietsch over Valentijns transitieproces van een jongen naar een meisje?’ Deze onderzoeksvraag stond in deze bachelorscriptie centraal. Aan de hand van een theoretisch kader van voornamelijk theorieën van Judith Butler en door middel van beeldanalyse heb ik getracht antwoord te geven op deze vraag.

De heteroseksuele matrix zorgt ervoor dat wij bepaalde gendernormen als natuurlijk ervaren. Deze heteroseksuele matrix neemt in de maatschappij ook concrete vormen aan, zoals de scheiding van openbare toiletten en kleedruimtes, aparte mannen- en vrouwenkleding, verzorgingsproducten, scheermesjes en komt ook terug in de duidelijke scheidslijnen van de sportwereld. Ook de Nederlandse taal is geconstrueerd naar het binaire seksesysteem.

Het concept van genderperformance laat zien dat ideeën en normen uit de heteroseksuele matrix niet natuurlijk zijn, maar natuurlijk worden gemaakt door herhaling en uitsluiting. Gender komt, volgens de theoretische concepten van Butler, tot stand door de herhaling van gedrag dat zijn fundament heeft in de verwachtingspatronen die liggen besloten in de heteroseksuele matrix en horen bij de toegewezen sekse. Je *bent* geen gender, maar je *doet* gender.

In de documentaire *Valentijn* is te zien hoe men uitgaat van een natuurlijke tweedeling in het seksesysteem en hoe dit stand houdt. Enerzijds problematiseert de film de heteroseksuele matrix, anderzijds belichaamt de inhoud van de film de heteroseksuele matrix. Valentijn kan niet in het midden blijven, haar omgeving vraagt haar constant een keuze te maken: ze moet zich conformeren aan één van de seksen. Valentijn kan zich in beide seksen bewegen, hiermee wordt de vanzelfsprekendheid van het heteroseksuele systeem ondermijnd. Zo is te zien dat Valentijn overtuigend als jonge vrouw door het leven gaat, op deze manier ook wordt behandeld en bejegend, terwijl ze officieel gezien nog tot het mannelijke geslacht behoort.

Constant worden er door haar omgeving vragen aan Valentijn gesteld als ‘Weet je al wat het gaat worden?’ ‘Ben je nou meer een jongen of meer een meisje?’ ‘Wat zou je nou het allerliefst willen zijn?’. Deze vragen refereren aan de binaire tweedeling van sekse en illustreren het gebrek aan ruimte tussen deze twee seksen in. Dit binaire seksesysteem is een groot probleem voor vele transgenders; zonder deze strikte tweedeling zou de term ‘transgender’ wellicht niet eens bestaan of op zijn minst minder problematisch zijn. In feite houdt ook Valentijns transitie van het een naar het andere geslacht het binaire seksesysteem in stand en bevestigt het een eenzijdige gendernorm. Tegelijkertijd biedt de documentaire, door de representatie van Valentijns genderperformance, een inkijk in de performativiteit van gender en zet de documentaire daarmee de maatschappelijke deur op een kier voor meer acceptatie en diversiteit van genderidentiteiten.

Literatuurlijst

- Buelens, Gert. (2002) 'Genderturbulentie', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, nr.1: p. 51-53. Online: <http://rjh.ub.rug.nl.ru.idm.oclc.org/genderstudies/article/view/1518/1512> (10-04-2016).
- Butler, Judith. (2000) *Genderturbulentie*. Samenstelling en redactie door: Halsema, Annemie & Wilmink, Marijke. Vertaling: Burg, Ineke van der & Helsloot, Niels. Amsterdam: Boom/Parrèsia.
- Connell, R.W. (1995). *Masculinities*. Polity Press: Oxford, UK.
- Eijk, Marieke van. (2008) 'I just happen to be a pregnant man. Transgender, een begrip dat niet (een) is', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, nr.2: p. 2-9. Online: <http://ijpp.rug.nl/index.php/genderstudies/article/viewFile/1901/1894> (01-05-2016).
- Elling, Agnes. (2012) 'Buitengewoon grensoverschheidend. Sportervaringen van transgenders', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, nr.2: p. 45-60. Online: <http://rjh.ub.rug.nl/index.php/genderstudies/article/view/1126/1066> (04-05-2016).
- Goffman, Erwin. (1959) *The presentation of self in every day life*. Garden City, New York: Doubleday. P. 238-255.
- Hammen, Marije van der. (2004) *Transgender: leven tussen de sekse in. Een kwalitatieve studie naar de strijd van transgenders met de man-vrouw dichotomie in onze samenleving*. (Doctoraal scriptie Vrije Universiteit Amsterdam). Online: http://www.genderindeblender.be/images/transgender_leven_tussen_de_seksen_in.pdf (01-05-2015).
- Heijnen, Eline. (2010) *De beauty/style makeover show en de heteroseksuele matrix*. (MA scriptie UvA). Online: <http://dare.uva.nl/cgi/arno/show.cgi?fid=208242> (01-05-2016).
- Kuyper, Lisette. (2012) 'Transgenders in Nederland: prevalentie en attitudes', in: *Tijdschrift voor Seksuologie*, nr.36: p. 129-135. Online: <http://www.rutgers.nl/sites/rutgersnl/files/pdf/Seksuele-gezondheid-in-Nederland-2011.pdf#page=50> (03-05-2016).
- Lenning, Alkeline van. (2011) 'Maakbaarheid van sekse. Lichaam als constructie', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, nr.1: p. 17-27. Online: <http://ijpp.rug.nl/index.php/genderstudies/article/viewFile/1427/1421> (20-04-2016).
- Mak, Geertje. (09-12-2015). 'Morrelen tussen man en vrouw', in: *Trouw*. Online: <http://www.trouw.nl/tr/nl/6700/Wetenschap/article/detail/4211064/2015/12/19/Morrelen-aan-man-en-vrouw.dhtml> (08-04-2016).

Mak, Geertje (2008) 'Metamorfoses van sekse: hermafroditisme en de verschijning van een 'sekse van het zelf' in operatieve praktijken vanaf het einde van de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, nr.2: p. 23-38.

Meijer, Irene Costera & Prins, Baukje. (1998) 'How Bodies Come to Matter: An Interview with Judith Butler', in: *Signs*, Vol 23, nr.2: p. 275-286. Online: http://www.jstor.org.ru.idm.oclc.org/stable/pdf/3175091.pdf?_=1463212074682 (13-05-2016).

Redactie HLN. (09-04-2016) 'Toiletwet in North-Carolina doet EU-commissaris Timmermans steigeren'. In: *HLN*. Online: <http://www.hln.be/hln/nl/960/Buitenland/article/detail/2671135/2016/04/09/Toiletwet-in-North-Carolina-doet-EU-commissaris-Timmermans-steigeren.dhtml> (23-05-2016).

Redactie Overleven. (01-07-2014) 'Door nieuwe transgenderwet makkelijker van 'm' naar 'v' in paspoort'. In: *Overleven*. Online: <http://www.overleven.nl/nieuws/door-nieuwe-transgenderwet-makkelijker-van-m-naar-v-in-paspoort/> (04-04-2016).

Tompkins, Avery (2014). 'Asterisk', in: *TSQ: Transgender Studies Quarterly*, Volume 1, nr.1, 2: p. 26, 27. Online: <http://tsq.dukejournals.org/content/1/1-2/68.full.pdf+html> (01-05-2016).

Voogt, Sam de. (05-05-2016). 'Toiletwet North Carolina schendt burgerrechten', in: *NRC-handelsblad*. Online: <http://www.nrc.nl/nieuws/2016/05/05/toiletwet-north-carolina-schendt-burgerrechten> (23-05-2016).

Vries, de Anouk (2012) 'Hij is een meisje, zij is een jongen. Over genderdysforen adolescenten', in: *Kind & Adolescent Praktijk*: p. 152-159.

Mondelinge bronnen

Hoorcollege 'Spiegelen aan idealen', Plate, Liedeke. (23-09-2015) Radboud Universiteit Nijmegen: Minor genderstudies letteren.

Hoorcollege 'Lekker mezelf zijn', Rommes, Els. (16-09-2015) Radboud Universiteit Nijmegen: Minor genderstudies letteren.

Beeldmateriaal

Valentijn. Nietsch, Hetty. (2007) Nederland: VARA/NPS.

X jaar na dato. (13-10-2015) Nederland: NPO/VPRO. Aflevering: 'Valentijn'.

Geraadpleegde websites

http://nl.genderkinderen.wikia.com/wiki/Valentijn_de_Hingh (20-04-2016).

<http://alles-over-genderdysforie.blogspot.nl/p/wat-is-genderdysforie.html> (06-04-2016)

<https://nl.wikipedia.org/wiki/Geslachtsidentiteitsstoornis> (06-04-2016).